

CƏFƏR CABBARLI DRAMLARININ DİLİNDƏ TİPİN FƏRDİLƏŞDİRİLMƏSİNDƏ İŞLƏDİLƏN BƏZİ DİL VASİTƏLƏRİ

*Zemfira ŞAHBAZOVA**

Xülasə

Məqalə görkəmli yazıçı C. Cabbarlının Azərbaycan ədəbiyyatına və dilinə verdiyi önəmli töhfələrə həsr olunub. Yaradıcılığa şeirlə başlamış böyük insan sonralar qələmini dram nəsr tərcümə, kinossenari, ədəbi tənqidi məqalələrlə də sinanmış və bir çox nailiyyətlər qazanmışdır. Ədibin yaradıcılıq müddəti uzun sürməsə də, çox mühüm ictimai-siyasi hadisələrlə dolu bir tarixi dövrü əhatə edir. Hər bir yaradıcı öz platformasını müəyyənləşdirməli, dövrün qarışıq ab-havasına uymamalı idi. Ədəbi zövqünün formalaşmasında zəngin xalq ruhuna köklənən C. Cabbarlı, klassik Azərbaycan ədəbiyyatını M.F.Axundov, M.Ə.Sabir kimi dühalarına yaxşı bələd idi. Dövrünün realist, demokratik ruhlu ədibi rus dilini mükəmməl bilməsi sayəsində rus ədəbiyyatına da dərinədən nüfuz etmişdi.

C. Cabbarlı yazdığı bütün əsərlərin dilinin üzərində diqqətlə işləyir. Hər bir üsluba, janra aid seçilən dil vasitələri yerinə düşür. Qəhrəmanların romantik, realist, tarixi şəxsiyyət olması onun ifadə etdiyi dil vasitəsilə tipikləşdirilir və xaraktercə bir-birindən seçilir. Buna görə də C. Cabbarlının pyeslərindəki həm əsas, həm də epizodik surətlər bir-birindən fərqlənirlər. Belə danışq prosesində Cabbarlı artıq təkcə söz ustası deyil, sözün əsl sahibi kimi çıxış edir. Sözə sahib olmaq, onun ən incə çalarlarına bələd olmaq Cabbarlının dram əsərlərində zəngin obraz qalereyasının yaranmasına səbəb olur. Cəfər Cabbarlı dilinin qüdrəti dramalarında özünü daha yaxşı nümayiş etdirir və dil tipikləşdirmə vasitəsi kimi əsas rol oynayır.

Əsərlərində müxtəlif vasitələrdən istifadə edən müəllif, bəzən xoşa gəlməyən, lakin ifşaedici xarakterə malik olan sözlərdən, ifadələrdən də istifadə edir. Bu ifadələrdən vulqarım, varvarizmləri nümunə kimi göstərə bilərik. Bu ifadələr ədəbi dil üçün məqbul hesab edilməsə də, bədii dil üçün tipin, obrazın açılması üçün zəruru olduqda müəllifə belə sözlərə müraciət edə bilər.

Vulqarizmlər ədəbi dil leksikasına daxil olmayan kobudluq və nəzakətsizlik ifadə edən söz və ifadələrdir. Vulqar leksikasının tərkibində ədəbi dildə sinonimi olan bəzi sözlərin dil üçün istifadəsi yolverməzdir. Bədii dil üçün fərdiləşmə, xarakterin savadsızlığını, kobud xislətini açmaq və onun mənəviyyatsızlığını göstərmək üçün dramaturq bu vasitəyə əl atmalı olur.

Varvarizmlərin bədii dildə işlənməsi görüldüyü kimi tipin fərdiləşdirilməsi və surətin açılması üçün Cabbarlı tərəfindən işlənən bir priyomdur. Bu priyom vasitəsi ilə monoloq, dialoq, poliloq və replikalarda obrazın psixoloji durumu və dünyagörüşü öz əksini tapır. Dram əsərində tipin nitqi surətin özünü təqdim etdirir, bu xüsusiyyəti mükəmməl bilən və hər bir əsas və ya qeyri-əsas, epizodik surətin danışığına diqqət yetirən Cabbarlı sözün əsl mənasında fərqli obrazlar qalereyası yaratmışdır.

Açar Sözlər: C. Cabbarlı, Dram, Tip, Fərdiləşdirilmə, Bədii Mənalər, Azərbaycan Ədəbiyyatı, Vulqarizmlər, Varvarizmlər.

* Prof. Dr., Azərbaycan, Bakü Devlet Üniversitesi, Azərbaycan Dilçiliği bölümü, el-mek: prof.shahbazova@mail.ru

 ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-9561-1012>

CAFER CABBARLI DRAMLARININ DİLİNDE KARAKTERİN BİREYLEŞTİRİLMESİNDE KULLANILAN BAZI DİL ARAÇLARI

Özet

Makalede ünlü edebî yazar Cafer Cabbarlı'nın Azərbaycan edebiyatına ve diline verdiği hizmetlerden bahsedilmektedir. Yaratıcılığa şiirle başlayan bu büyük insan, sonraları kalemimi dram, nesir, tercüme, senaryo, edebî eleştirel makalelerle de denemiş ve birçok başarı kazanmıştır. Yazarın yaratıcılık süreci uzun sürmese de, çok önemli siyasi olaylarla dolu bir tarihî dönemi kapsamaktadır. Her bir yazar kendi platformunu belirlemeli, dönemin karışık atmosferine uymamalı idi. Edebî zevkinin oluşmasında zengin halk ruhuna köklenen C. Cabbarlı klasik Azərbaycan edebiyatının M. F. Ahundov, M. E. Sabir gibi büyük şahsiyetlerini iyi biliyordu. Döneminin realist, demokratik ruhlu yazarı Rusçayı mükemmel öğrenmesi sayesinde Rus edebiyatına da derinden nüfuz etmişti.

C. Cabbarlı yazdığı tüm eserlerin dili üzerinde yoğunlukla çalışmıştır. Her bir üsluba, edebî türe ait seçtiği dil araçlarını yerine uygun şekilde kullanmıştır. Kahramanların romantik, realist, tarihî şahsiyet olması onun ifade ettiği dil aracılığıyla bireyleştirilir ve karakterce birbirinden seçilir. Bu nedenle C. Cabbarlı'nın tiyatro eserlerindeki hem esas hem de epizodik karakterler birbirinden ayrılırlar. Böyle konuşma sürecinde C. Cabbarlı sadece söz ustası değil, hem de sözün asıl sahibi olarak görülür. Söze sahip olmak, onun en ince tonlarını bilmek C. Cabbarlı'nın dram eserlerinde zengin karakterlerin oluşmasına neden olur. C. Cabbarlı, dilinin kudreti dramlarında kendisini daha iyi göstermektedir ve dil bireyleştirme aracı gibi önemli rol oynamaktadır.

Eserlerinde farklı sanatsal araçlardan yararlanan yazar, bazen hoş gitmeyen, fakat ifşa edici karaktere sahip olan sözler, ifadeler de kullanmıştır. Bu ifadelerden *vulgar sözcükleri*, *kaba deyimleri* (varvarizmleri) örnek olarak gösterebiliriz. Bu kelimeler edebî dil için uygun bulunmasa da, sanatsal dil için bireyin, karakterin incelenmesi açısından zorunlu olunca yazar böyle kelimelere müracaat edebiliyor.

Vulgar sözcükler edebî dile dahil olmayan kabalık ve nezaketsizlik ifade eden kelime ve ifadelerdir. Vulgar leksikanın içeriğinde edebî dilde eşanlamlı olan bazı kelimelerin kullanımı dil için uygun bulunmamaktadır. Sanatsal dil için bireyleştirme, karakterin bilgisizliğini, kabalığını açmak ve edepsizliğini göstermek için yazar bu aracı kullanmak zorunda kalır.

Kaba deyimlerin (varvarizmlerin) bedii dilde kullanımı karakterin bireyleştirilmesi ve açılması için C. Cabbarlı tarafından işlenen bir yöntemdir. Bu yöntemle monolog, diyalog, polilog ve repliklerde karakterin psikolojik durumu ve bakış açısı yansır. Dram eserinde bireyin konuşması karakterin kendisini ortaya koyar. Bu özelliği mükemmel bilen ve her esas olan, ya da esas olmayan epizodik karakterin konuşmasına dikkat eden C. Cabbarlı gerçek anlamda zengin ve farklı karakterler galerisi yaratmıştır.

Anahtar Kelimeler: C. Cabbarlı, Dram, Karakter, Bireyleştirilme, Sanatsal Anlamlar, Azərbaycan Edebiyatı, Vulgar Kelimeler, Kaba Deyimler.

ARTISTIC MEANS USED FOR INDIVIDUALIZATION OF A TYPE IN THE LANGUAGE OF J. JABBARLI'S DRAMAS

Abstract

The article deals with the outstanding Azerbaijani playwright Jafar Jabbarli's dramas that take special place in Azerbaijani literature. His creation includes verses, dramas, prose, translation, film scripts, literary criticism. Though his creative way wasn't long it covers the historical period full of important social-political events that required creative persons to be sensitive. Any creator must determine own platform and remain unaffected by vague time. The

people's interest and wishes were above all for J. Jabbarli whose literary taste was formed on the basis of the people's spirit, on the legacy and traditions of such literary luminaries as M. F. Akhundov, M.A. Sabir. Knowing perfectly the literary Russian language imbued with realistic, democratic spirit J. Jabbarli was also well aware of Russian literature.

It is noted in the article that J. Jabbarli attached great importance to the language, style, genre, artistic means in his works. The heroes of his plays being romantic, realistic, historical persons are typed by expressive means and differ from one another. So both main and episodic characters of his plays are quite different. It is also emphasized that J. Jabbarli as a real master knew the words with all their nuances perfectly and created the gallery of characters in his dramas. The language plays an important role in typization in his significant dramas.

Sometimes J. Jabbarli uses unpleasant words, phrases, for example vulgar words, barbarisms, that have revelatory character. They are used by the writer in order to reveal the type, character. Vulgarity in the sense of vulgar speech can refer to language which is offensive or absence, synonymous with the general meaning of profanity. J. Jabbarli uses them in order to show character's ignorance, impoliteness, ill-breeding, rudeness, immorality. The writer blames the created characters who don't know their mother tongue and speak the other language using barbarisms. Thus the writer expresses his indignation and contempt. Barbarism in the characters' speech is a method used by J. Jabbarli for individualization of a type. This method is reflected in monologues, dialogues, polylogues, replies demonstrating the characters' psychology and world outlook. The type's speech represents his/her nature in the dramas. J. Jabbarli attaching great important to any character's speech, manners creates the original gallery of the different types. All such facts and words are analyzed on the basis of the concrete examples in the article.

Key Words: J. Jabbarli, Drama, Type, Individualization, Artistic Means, Azerbaijani Literature, Vulgar Words, Barbarisms.

C. Cabbarlı XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindən biridir. Yaradıcılığa şeirlə başlamış böyük insan sonralar qələmini dram nəsr tərcümə, kinossenari, ədəbi tənqidi məqalələrlə də sınımış və bir çox nailiyyətlər qazanmışdır. Ədibin yaradıcılıq müddəti uzun sürməyə də, çox mühüm ictimai-siyasi hadisələrlə dolu bir tarixi dövrü əhatə edir. Bu dövr çox keşməkeşli tarixi-siyasi hadisələrlə dolu və zəngin idi, buna görə də, yaradıcı adamlardan böyük həssaslıq tələb edirdi. Hər bir yaradıcı şəxs öz platformasını müəyyənləşdirməli, dövrün qarışıq ab-havasına uymamalı idi. C. Cabbarlı isə yaradıcılığının ilk dönəmlərindən xalqın istəyini, onun mənafeyini üstün tutduğunu nümayiş etdirən bir yazar idi. Ədəbi zövqünün formalaşmasında zəngin xalq ruhuna köklənən C. Cabbarlı, klassik Azərbaycan ədəbiyyatının M.F.Axundov, M.Ə.Sabir kimi dühalarına yaxşı bələd idi. Dövrünün realist, demokratik ruhlu ədibi rus dilini mükəmməl bilməsi sayəsində rus ədəbiyyatına da dərinə nüfuz etmişdi. Bu haqda M.Arif yazır: "Azərbaycan demokratik, realist klassik ədəbiyyatına, zəngin xalq yaradıcılığına və qabaqcıl rus ədəbiyyatına – bu üç əsas mənbə əsaslanan Cabbarlı, başlıca olaraq, Mirzə Fətəli Axundov realizminə istinad edirdi. M.F.Axundov maarifçi – demokratik fikirlərini, həyatla dərinə bağlı olan realizmini onun hər cür idealsızlığa, epiqonçuluğa, mühafizəkar, qəzəcliyə düşmən olan ictimailiyini Cabbarlı, ümumiyyətlə, Azərbaycan ədəbiyyatı üçün, xüsusən özü üçün düzgün yaradıcılıq yolu hesab edirdi (Arif, 1955: 17).

Dövrün mürəkkəbliyi, yazarların taleyində olan bütün təbəddülatlar C. Cabbarlıdan da yan keçmir. A.Rüstəmlinin yazdığı kimi, XX əsrin birinci qərinasinə məxsus ədəbi-ictimai mühitin mürəkkəblilikləri, siyasi durumun qeyri-sabitliyi, iqtisadi-sosial çöküş və mənəvi-əxlaqi aşınmalar insanların taleyində, ziyalıların – işıqlı şəxsiyyətlərin tərcümeyi-halında, sənətkarların dünyagörüşündə və yaradıcılığında dərin izlər buraxmışdır. Üç ictimai mühitin yetirməsi olan Cəfər Cabbarlı bu baxımdan istisna təşkil etmir (Rüstəmli, 2011: 5).

Bir çox elmi mənbələrdə C. Cabbarlının ədəbiyyata gəliməsi 1915-ci ildə “Məktəb” jurnalında çap edilən “Bahar” mənzuməsi olduğu qeyd edilir (Arif, 1955: 20). Lakin sonradan araşdırıcılar Cabbarlı imzasının ilk dəfə «Tazə həyat» qəzetinin 1907-ci il, 7-ci nömrəsində çap edilən «Təşəkkür» məktubu ilə göründüyünü, 1911-ci ildə «Həqiqəti-əfkar» qəzetinin ikinci çapında işıq üzü görən «Eşidənlərə» və “Şücaətin” şeirlərinin olduğunu qeyd etmişlər (Rüstəmli, 2011: 7). Bu faktların üzə çıxması onu sübut edir ki, C. Cabbarlı qələmə lap yeniyetmə yaşından sarılmışdır. O, xalqına yardım məqsədilə yaradıcılığa həvəs xatirinə gəlməmişdi, daxili istəyinin tələbi ilə gəlmişdi. Gəlmişdi ki, daxili həyəcanı ifadə etsin, düşüncələrini əyaniləşdirsinsin, düzgün yolun seçilməsində yardımçı olsun. Bu istək ilk yazdığı şeirlərində özünü göstərir. Müəllifin həyəcanlı səsi, sözü diqqətləri cəlb etməyə başlayır. İlk şeirlərindən M.Ə.Sabir satirasının təsiri hiss edilir, bununla yanaşı, artıq ədəbi mühitə, demokratik ruhlu yeni nəfəsin gəldiyi aşkar görünür. Dilinin sadəliyi, dinamikası, xalq ruhunun tərəvəti ilk şeirlərində özünü çox güclü göstərir. Təhsilini mollaxana və rus-tatar məktəbində alsa da, gənc şairin ruhuna bibisi Zərnişan xanımdan hələ uşaq vaxtı eşitdiyi xalq mahnıları, şeirləri və müəllimləri Abdulla Şaiq, Süleyman Sani Axundovun böyük təsiri güclü idi. Bu isə şairi xalqa daha çox yaxınlaşdırırdı. Yaradıcılığının ilk dövrlərindən başlayaraq, həm üslubunda, həm də yazdığı əsərlərinin dilində yekcinslik yoxdur, rəngarənglik və zənginlik özünü sərgiləyir.

Müəllifin ilk pyesləri «Vəfalı Səriyyə» və ya «Göz yaşları içərisində gülüş», «Solğun çiçəklər», «Nəsrəddin şah» və «Aslan və Fərhad», «Mənsur və Sitarə» hekayələri 1915-1916-cı illər arasında yazılmışdır. Bu əsərləri yazan gənc müəllifin həqiqət axtarışında olduğunu, xeyir və şərin üz-üzə gəlməsini təsvir etdiyi dili çox təsirlidir, lakin eyni səpgidə deyildir. «Vəfalı Səriyyə» dramında real səpgi daha üstündür, «Solğun çiçəklər», «Mənsur və Sitarə», «Aslan və Fərhad»da emosional-lirik, «Nəsrəddin şah»da romantik-tarixi səpgi daha güclüdür. Bu dövrdə qələmə aldığı əsərlərin dili haqqında M.Arif yazır: “Cabbarlının dili əsasən xalq dilinə yaxın bir yol ilə inkişaf etməkdə idi. Satirik şeirlər və məişət dramları onu sadə və aydın danışq dilinə yaxınlaşdırmışdır, klassik ədəbiyyatın və xalq yaradıcılığının zəngin ehtiyatlarından səmərəli surətdə istifadə etməsinə kömək etmişdir. Lakin onun dili hələ püxtələşməmişdi, sabitləşməmişdi, daha doğrusu, ziddiyyətli idi (Arif, 1955: 51). Müəllif Cabbarlının bu ziddiyyətdən doğan fəsadları da diqqətdən yayındırmır və göstərir ki, sadə və təbii yazan Cabbarlı bir tərəfdən də süni, təmtəraqlı ibarələrdən istifadə edir, kitab dilinin təsiri altında quru, qeyri-təbii ifadələr də işlədirdi.

C. Cabbarlının romantik dili bədii təsvir və ifadə vasitələri ilə zəngindir. Müəllif müxtəlif təsvir və ifadə vasitələrindən, frazeoloji vahidlərdən, atalar sözü və məsəllərdən yerli-yerində istifadə edir. Bununla məzmun və formanı tamamlayır, canlı, həyatı, təbii və orijinal obrazlar yaradırdı. Bunların da bədii təzahür forması poetik dildir. Bu dil Cabbarlı qəhrəmanlarının obrazlı dildir ki, müəllifin yaradıcılığı ilə üzvi surətdə bağlıdır. Yaradıcılıqda çətin, keçilməsi qüdrət tələb edən bu yolda inamla irəliləyən mütəfəkkir getdikcə püxtələşir, dili rəvanlaşır, sadələşir və hər bir obrazı öz dilində danışdırmağı bacarır. Bu xüsusiyyət onun dramlarında daha qabarıq hiss edilir. Dramatik janr lirik, epik əsərlərdən xüsusiyyətinə, tipoloji xarakterinə görə çox fərqlənir. V.Q.Belinski dramatik ədəbiyyatı «ədəbiyyatın inkişafının ən yüksək pilləsi və incəsənətin tacı hesab etmişdir» (Cəlal, Xəlilov, 1988: 167). Dramatik əsərlərdə personajlar əsər boyu öz fəaliyyəti və nitqi ilə fərdi xarakterini açır. Lazım gəldikdə surətlər bir-birinin xarakterini izahına, tamamlanmasına kömək edir. Burada xarakterlərin psixoloji vəziyyətlərinin uzun-uzadı təsvirinə ehtiyac yoxdur. Bu hallar müəllif müdaxiləsində öz əksini tapmır. Xarakterlər dram əsərlərində monoloq, dialoq vasitəsilə açılır. Monoloq vasitəsilə personaj öz keçmişinə, bugününə və gələcəyinə aid düşüncələrini söyləyir, bəzən başqalarına olan münasibətlərini də açıqlaya bilir.

Dram əsərlərində dialoqlar daha çox işlək və aparıcıdır. Dialoqlar vasitəsilə hadisə və konfliktlər açılır, məzmun aydınlaşır, surətlərin daxili aləmi sərgilənir. Monoloq və dialoqlar xüsusi intonasiya ilə deyilir, bu isə əsərin mahiyyətinə, onun süjetinin açılmasına oxucu və

tamaşaçıya aydın olmasına xidmət edir. Belə dialoqlar şifahi danışığ dilinə daha çox yaxın olur. Dramatik növün müxtəlif janrları vardır ki, müəllif bu janrlarda əsər yazarkən dildən elə istifadə etməlidir ki, həmin növün xüsusiyyətlər öz əksini tapmış olsun. Ümumilikdə dramatik növ həyatın bütün mürəkkəbliklərini və təzadların insanların gözü qarşısında canlandırır və onlara güclü təsir edən funksiyaya malik sənət əsəridir. C. Cabbarlı yazdığı bütün əsərlərin dilinin üzərində diqqətlə işləyir. Hər bir üsluba, janra aid seçilən dil vasitələri yerinə düşür. Qəhrəmanların romantik, realist, tarixi şəxsiyyət olması onun ifadə etdiyi dil vasitəsilə tipikləşdirilir və xaraktercə bir-birindən seçilir. Buna görə də C. Cabbarlının pyeslərindəki həm əsas, həm də epizodik surətlər bir-birindən fərqlənirlər. Müəllifin dili və bu sahədəki fəaliyyəti Azərbaycan dilinin inkişafında yeni bir dövr idi. Pyeslərin dili əsas tipikləşdirmə vasitəsi idi. Müxtəlif imzalarla yazan müəllif yaradıcılığının ilk dövrlərindən, qələmə sarıldığı ilk zamanlardan saf və aydın Azərbaycan dili uğrunda mübarizə aparmışdır. Dilin saflığı uğrunda apardığı mübarizə dramlarının dilində daha çox özünü göstərir. C. Cabbarlı bütün normalara uyğun bədii dilə əsaslanan dram dilinin yaradıcısı və aparıcısıdır. Azərbaycan dilinin bütün incəliyini, şirinliyini, çoxmənalılığını bələd olan müəllif hər bir surəti xarakterinə uyğun dillə danışdırmağı bacarır. Belə danışığ prosesində Cabbarlı artıq təkcə söz ustası deyil, sözün əsl sahibi kimi çıxış edir. Sözü sahib olmaq, onun ən incə çalarlarına bələd olmaq Cabbarlının dram əsərlərində zəngin obrazlar qalereyasının yaranmasına səbəb olur. Belə dili müəllifin şeir, nəsr yaratdığı dövrün dili ilə müqayisə etmək olmur. Müasir Azərbaycan dram dilinin formalaşdırıcısı və banisi olan C. Cabbarlı Avropa klassiklərinin pyeslərini dilimizə tərcümə etdikdə də işinin öhdəsində müvəffəqiyyətlə gələ bilmişdir. Özündən əvvəl M.F.Axundov, C.Məmmədquluzadə, Ə.Haqverdiyev kimi yazıçıların ədəbi dilin inkişafındakı rolu başa düşmüş və bu sahədə mühüm işlər görmüş, ədəbi dilin təmizliyi uğrunda ardıcıl mübarizə aparmışdır. Yazıcının Azərbaycan ədəbi dilinin təmizliyi, saflığı uğrunda apardığı mübarizəni görə M.Arif yazır: “Cəfər Cabbarlı dramaturgiya sahəsində olduğu kimi, ümumiyyətlə ədəbi dil prinsipləri etibarilə də M.F.Axundovdan başlayaraq gələn gözəl ənənələri davam etdirmişdir. Çap olunmuş və olunmamış məqalələrində aydın görünür ki, Cabbarlı yalnız öz bədii yaradıcılığında yox, nəzəri və tənqidi məqalələrində də Azərbaycan ədəbi dilinin xalq dili əsasında inkişafı yolunda çalışmış, yersiz dialektizmə yol verməmiş, geniş zəhmətkeş kütlələrin asanlıqla anlaya biləcəyi, gözəl və zəngin bir dildə yazmağa can atmışdır (Arif, 1955: 273).

Cəfər Cabbarlı dilinin qüdrəti dramlarında özünü daha yaxşı nümayiş etdirir və dil tipikləşdirmə vasitəsi kimi əsas rol oynayır. Tipikləşdirmə yazıçı qüdrətini sərgiləyir. Bu sərgiləmədə ümumiləşmə rol oynadığı kimi, dil də mühüm rola malikdir. Məhz dilin vasitəsilə yazar tipə məxsus olan fərdi xüsusiyyətləri də canlandırır. “İctimai inkişafın əsas qanunauyğunluqlarını ən kamil ifadə edən, insan xarakter və taleyinin ümumiləşdirən surətlər tipidir” yazan M.Cəlil burada tipin fərdi xüsusiyyətlərini də nəzərə almağı tövsiyə edir. Buna görə də bilir ki, ümumiləşdirmə vacib şərt olsa da, fərdiləşməni də diqqətdən kənar qoymaq olmaz. Deməli, tipik və fərdi cəhətlərin vəhdəti olmasa, yetkin obraz yaratmaq mümkün deyil. C. Cabbarlının «Sevil» əsərini nəzərdən keçirək. Bir surətin müxtəlif vəziyyətlərindəki nitqi onun surətindəki fərqliliyi aydın nəzərə çarpdırır. «Sevil» əsərində *Balaş* surətinin müxtəlif insanlarla, dəyişik situasiyalardakı danışığındakı fərqlilik çoxcəhətli xarakterin meydana çıxmasına şərait yaradır. *Sevillə* dialoqunda hər şeyə qadir, sözü söz olan despot ər kimi çıxış edir. Sevil isə aciz, müti ər qarşısında hər şeylə razılaşan tam hüquqsuz bir insandır. Bu səhnə onların dialoqunda daha aydın görünür.

Sevil: Axı bilmirdim ki, qonaq gələcək. Balaş: Yaxşı, yaxşı, bəsdir... Səndən ki, adam olmayacaqdır. Daha kimi gözləyirsən, tez ol da, tez evi yığışdır, ocağı qala! Heç bilmirəm ki, şeyləri kim daşısın, qonaqların yanında kim otursun?

Sevil: Mən bacarmaram? Balaş! Təzə örpəyim vardır, istəyirsən örtüm, xörəyi mən verim.

Balaş: Bircə, yox, sən ortadan qapını bağla, heç bir tərəfdə görünmə, kişi üçün də bu dal otaqda yer sal, tez yatsın, çul-çuxası ilə həyəət –zadə çıxar, biabır olarıq.

Balaşın xarakterinin digər cəhəti onun *Dilbər-Edilya* ilə dialoqunda nümayiş etdirilir. Sevilə Balaş əzilmiş, yazıq bir görkəm alır. Nitqində, yeri gəlməsə də, müxtəlif tipli sözlərdən istifadə edir, tez-tez özünü itirir, Edilyanın danışanda hakimi-mütləq görünən Balaş, qəhrəmanın nitqini xüsusi şəkildə qurur. Sevilə danışanda “Kətti-küttülər üçün bacarsan, mənə vəzzariyyat oxuma”, zərgər dükənina düşən kimi qab-qacağı qırarsan”, -deyən Balaşın Dilbərlə görüşəndə nitqi, rəftarı tamamilə dəyişir. Nəzər salaq: “Balaş: Buyurun, buyurun, rica edirəm, xoş gəlibsiniz! Edilya gəlişimizdən nə qədər məmnun olduğunuzu bilsəydiniz, məsud olardım və ya Edilya sizin qulluğunuzda bulunmaq şərəfini heç kimsə ilə bölüşmək istəməzdim və Edilya, mən sizin sözünüzdən çıxma bilmərəm” kimi ifadələrindən istifadə edir. Balaşın xarakterindəki fərqlilik üçüncü dəfə artıq Sevilə son səhnədəki görüşündə üzə çıxır. Sevilin həyatda qazandığı qələbədən sonra, yəni Sevilin «qoç döyüşünə qoç kimi çıxma bildiyi vəziyyətdəki dialoq da Balaşın nitqində tamamilə fərqlilik göstərir. Balaş indi acizdir, Sevilə yalvarır ona ”mən müqəssirəm, məni bağışla, təqsirimə töhmət, təhqir istəyirəm, səni tək buraxmaq istəmirəm, mən səni sevirəm” deyir. Əsas surətlərdən biri olan Balaşın nitqindəki bu dəyişiklik Cəbbərli tərəfindən çox ustalıqla işlənir. Söz ustadı xarakter və stasiyada olan dəyişikliyi dialoq və monoloqlarda canlı təcəssüm etdirmişdir.

Müəllifin ustalığı dramlarında təsvir olunan əsas surətlərin deyil, epizodik surətlərin də dilinə diqqət yetirməsində özünü göstərir. Bu diqqəti biz *Atakişi*, *Babakişi Toğrul*, *Məmmədəli*, *Ocaqqulu*, *Şərif* və digərlərində görürük. “Sevil” dramında Atakişi və Balakişinin dialoquna diqqət yetirək. Bu nitq adı, sadə A.Qurbanovun “elvari, loru” sözlər adlandırdığı sadə danışq dilində gedir. Məsələn: Atakişi: Babakişi Sənsən? Adə, vay sənə nə deyim, sən hara, bura hara? Ay kişi xoş gördük! Dayan bir səni qucaqlayım! Ay kişi haçandır yoxxsan!

Balakişi: Gədə, Atakişi! Türkün sözü, bu nə sir-sifətdir, haçandan belə, türkün sözü, əfəndi olubsan? He...he...he. Əkdiiym noxud, biçdiyin noxud, bazara girib, ləbləbi olub? Türkün sözü, bu paltarla dalına yükləyəsən səkkiz pudluq kisəni nə cırhacırnan cırıldırırsan! «Yaşar» əsərində Toğrulun “Gec-tez sənənin allahlığına bir dənə düdəməyi-hindi ilişdirəcəm”, Tanıyanın “doğrudur, Tokay, deyəsən, onun bir az qəpliyi var. Atova lənət, ürək-göbəyimi yedim. Bu dialoqlardakı ”vay sənə nə deyim, cırhacırnan cırıldamaq, “türkün sözü”, sir-sifətdir «dalına yükləmək» sözləri və digər parçada olan dialoqlardakı «zolladım, sıpa», “qəpliyi var, atova lənət, ürək-göbəyimi yedim” ifadələri söyləyənlərin kobudluğuna deyil, təbiiliyinə, tərəfdarların sayalığına, səmimiyyətinə nümunə kimi göstərilə bilər. Belə ifadələrin bədii əsərlərdə işlədilməsi hadisələrin real və canlı təsvir etmək, eyni zamanda surətlərin nitqini fərdiləşdirmək məqsədilədir.

C. Cəbbərli'nin romantik dili bədii təsvir və ifadə vasitələri ilə zəngindir. Müəllif müxtəlif təsvir və ifadə vasitələrindən, frazeoloji vahidlərdən, atalar sözü və məsəllərdən yerli-yerində istifadə edir. Bununla məzmun və formanı tamamlayır, canlı, həyatı, təbii və orijinal obrazlar yaradır. Bu ifadələrin bədii təzahür forması poetik dildir. Bu dil Cəbbərli qəhrəmanlarının obrazlı dilidir ki, müəllifin yaradıcılığı ilə üzvi surətdə bağlıdır.

Yuxarıda təkrar-təkrar işlədilən “türkün sözü”, həmin əsərdə Əbdüləli bəyin dilində işlədilən “hələ mən də onu düşünürdüm”, “Almaz” əsərində Ocaqqulunun, “qatırı axsaq olanın atası itə dönsün”, M.Səməndərin “qurban olum Məhəmmədin şəriətinə” kimi ifadələr xüsusi fərdiləşmə nümunəsi kimi göstərilə bilər. Bu, dilə bələd olan, sözdən bacarıqla istifadə edən, stasiyaya hakim olan müəllifin tapıntısı kimi nəzərə çarpdırılmalıdır. Cümlə şəklində olan belə predikativ ibarələr ayrı-ayrı surətləri səciyyələndirmək, personajın dilini fərqləndirmək, əhval-ruhiyyəsini vermək, bəzən də gülüş yaratmaq məqsədi ilə müəllif tərəfindən yaradıcılıq və müəllifin dilə gətirdiyi yeniliklərdir (Azərbaycan bədii dilinin üslubiyatı, 1970: 185).

Yazığın tapıntı kimi işlətdiyi belə ifadələr surətlərin dəyişikliyi, bəzən inkişafı bəzən, isə müxtəlif stasiyalardakı niyyətlərindən asılı olaraq dəyişə bilər, yeni formada təzahür edir. «Sevil» əsərində Sevil, Atakişi, Balakişi, Dilbər, Balaş, “1905-ci il”dəki qubernator Salamov, Bahadur bəy, “Yaşar”dakı, İmamyar, Toğrulun nitqindəki dəyişiklikləri əsər boyu izləmək

mümkündür. Nitq cildinin dəyişməsi, əhatənin, vəziyyətin, dialoqda iştirak edən surətlərin tərzinə uyğunlaşması xarakterin göstəricisi olur. Bu isə yeni münasibət və niyyətin göstəricisidir. C. Cabbarlı dramlarında canlı danışığın tərkibi olan bir çox atalar sözü, məsəllər, idiomlar, saya və elvari sözlərdən istifadə etmişdir.

Tipikləşdirmə, xarakterin fərdiləşdirilməsi zamanı da Cabbarlı dildə mövcud olan bir çox elementlərə müraciət etmişdir. Dram əsərlərində fərdiləşdirmə və tipikləşdirmə zamanı surətlərin dilinə çox diqqət yetirilməli, surətlərin dilində, onun fərdi həyat təcrübəsi, mədəniyyəti, psixologiyası əks olunmalıdır. M.Arif yazdığı kimi, “Hər bir adam özünəməxsus danışır, onun dilində öz həyat təzi əks olunur” (Arif, 1955: 273). Bu surətlər sözdən öz dünyagörüşünə, zövqünə, mənafeyinə, mədəniyyətinə və savadına, şəraitə uyğun istifadə edirlər. «Vəfali Səriyyə və yaxud göz yaşları içərisində gülüş» əsərində əsas surət olmasa da, hadisələrinə gedişinə təsir etmək iqtidarında olan Həməzə surətinin özünü necə aparması, xarakterinin mənfə cəhətləri bütün dialoqlarda özünü göstərir. O, üz-üzə gəldiyi insanlarla çox kobud, mədəni səviyyəsi çox aşağı olan bir adam kimi çıxış edir. C. Cabbarlı belə danışığa tənqidi mövqedən baxır, lakin surətin daxili aləmini açmaq üçün zərurət və tələb əsasında belə sözlərdən istifadə edir. Ziyah Məhərrəm – «Bircə səsini kəs, vallahi durub çənəni çıxardaram!», nökrə Səfərə “nadürist oğlu nadürist”, Səriyyə üçün – «Biz nigah eləyərək, iş düzələr, necə bayaq dedi ki, düzəlməz, doğrayarıq və aparıb tullarıq» kimi ifadələr işlədir. Artıq bu surətin özü xarakterin bütün cəhətlərini dialoqlar vasitəsilə açır və müəllifin xüsusi müdaxiləsinə ehtiyac qalmır. Burada Ə.Dəmirçizadənin dediyi bu sözə haqq qazandırmalı oluruq ki, hər bir tipin hansı sinfə, hansı ictimai təbəqəyə mənsub olduğunu təyin etmək üçün, onun danışq sistemi, ayrı-ayrı sözləri, tipik ifadələri və nəhayət, cümlələri ən yaxşı və ən etibarlı vasitədir (Dəmirçizadə, 1935: 14).

Cabbarlının özü bu haqda daha konkret, daha inandırıcı yazır. “Dil məsələsi dramaturq üçün daha ciddi bir məsələdir. Dramaturqun dili, xüsusilə romançının dilindən fərqlənir. Romançı qəhrəmanın dili ilə iki söz danışır, dörd səhifə öz özündən, öz dili ilə yazır; lakin dramaturq belə imkana malik deyildir. O danışmalıdır, həm dəqiq, səlis, ifadəli və canlı bir dildə; işi, vəziyyəti və iştirak edən şəxsin xarakteristikasını ifadə edən qısa dialoqlarla danışmalıdır (Arif, 1955: 291)”. Əsərlərində müəllif vasitələrdən istifadə edən müəllif, bəzən xoşa gəlməyən, lakin ifşa edici xarakterə malik olan sözlərdən, ifadələrdən də istifadə edir. Bu ifadələrdən vulqarım, varvarizmiləri nümunə kimi göstərə bilərik. Bu ifadələr ədəbi dil üçün məqbul hesab edilməsə də, bədii dil üçün tipin, obrazın açılması üçün zəruru olduqda müəllifə belə sözlərə müraciət edə bilər.

Vulqarizmlər ədəbi dil leksikasına daxil olmayan kobudluq və nəzakətsizlik ifadə edən söz və ifadələrdir. Vulqar leksikasının tərkibində ədəbi dildə sinonimi olan bəzi sözlərin dil üçün istifadəsi yolverməzdir. Bədii dil üçün fərdiləşmə, xarakterin savadsızlığını, sayahgını, kobud xislətini açmaq və onun mənəviyyatsızlığını göstərmək üçün dramaturq bu vasitəyə əl atmalı olur.

“Almaz” əsərində Kərbəlayı Fatmanisənin ağzından eşitdiyimiz, “dörd abbasını salmışan içəri” – pulu götürmüşən “sındıra-sındır” – oynamaq, “örtüb-basdırmaq” – gizlətmək; Balarzanın dilində, “zıqqıldama” – ağlama, “dil vermək” - öyrətmək, Mirzə Səməndərin dilində “qozqurtma” – öyünmə, lovğalanma; İbadın dilində “qan beynimə vuranda” – əsəbiləşəndə və sair ifadələrin vulqar tərəfinin işlədilməsi dramaturqun xarakteri açmaq üçün istifadə etdiyi priyomdur.

“Almaz” əsərində İbadın dilində deyilən «Baxıma, tülküdür» ifadəsi, də belə vulqarizmə aiddir. “Almaz” əsərində Şərifin mən “ley vuran görmüşdüm, belə tükü tökülən görməmişdim”, “Sevil” əsərində Gülüşün “bu da öz dediyindən Tabaq bəydir, ya Çanaq bəydir, kim nə deyirsə-desin, onun fərqi yoxdur”. Məmmədəli cavabında “heç də, doğru deyil, mənim adım kasa bəydir”. Bu halda Gülüş onu “Qab-qacaq bəy” adlandırır. Yuxarıda söylədiklərimiz və Məmmədəli bəyin adlarının bu şəkildə deyilməsi sözün əsl mənasında vulqarizmə nümunədir.

Vulqarizmin bir qismi insanın çatışmayan xüsusiyyətlərini göstərən “boşboğaz, fərsiz, sərsəri, zırrama” tipli sözlər də bədi dildə işlənir və belə vulqarizmlər surətin daxili aləminin açılmasına xidmət edir. Vulqarizmin elə bir tipi də vardır ki, həqiqi mənasında kobud ifadə deyil, lakin məcazi mənası bunun əksini göstərir. «Vəfalı Səriyyə» dramında nökr Səfərin bunlar “əriştə doğrayır, asta kəsən”, “əriştə kəsir”, ifadələri də məcazi şəkildə olan vulqarizmlərdir.

S.Cəfərov vulqar leksikasının içərisinə bəzən müstəqil mənasını dəyişmiş və yaxud itirmiş alınma sözləri də daxil edir. Müəllif bu sıraya hörmət etməmək, mənliliyini tapdalamaq üçün işlədilən və bütün söyüş, təhqir edici söz və ifadələri, eyni zamanda qarğışları da vulqar leksikaya aid etmişdir (Cəfərov, 2007: 86).

«Dönüş» əsərində Qəmər xanımın qızı Gülərə müraciətlə «Yaxşı, səninlə isə evdə danışaram, **devçonka!** “Almaz”da Hacı Əhmədin “daha atası yandı”, Balarzanın «Zıqqıldama, köpək oğlunun qızı, sənin atovun kəllə pambığını eşib tumanbağı toxutdurmasam, atam Hacı Turabdan xəbərim yoxdur». «1905-ci il»də «**Adə, köpəy oğlu, dığa köpəy oğlu, mənim üstümə gorda çəkirsən?** «Dönüş» əsərində Xosrəmmədin “**Eh, əclaf oğlu əclaf, tezis oğlu tezis**” sözləri də xarakterik vulqarizmə aid edilməlidir.

Həm şifahi, həm də yazılı ədəbi dildə vulqar leksikadan istifadə etmək əslində düzgün deyildir, lakin bədi dildə hər hansı bir cəhəti aydınlıqla vermək, səciyyələndirməkdən ötrü bu leksikadan istifadə edilə bilər. Ədəbi obrazların xarakterini açmaq üçün bədi dildə müxtəlif vasitələrdən istifadə edilir, bununla da, dialoq, monoloq replikalarla mənfə, ya da müsbət münasibətlər bildirilir. Daima Azərbaycan ədəbi dilinin saflığı, təmizliyi üçün aparılan mübarizənin ön sırasında dayanan C. Cəbbərli əsərində yersiz olaraq müəyyən məqsəd və səbəblə nitqində əcnəbi sözlərdən istifadə edənləri ifşa etmişdir. Azərbaycan dilində danışarkən öz nitqinə yersiz olaraq əcnəbi sözləri qatma, cümlənin bir hissəsini Azərbaycan, digər hissəsini işə başqa dildə danışmaq müəllifin heç də xoşuna gəlmir. Bu eybəcərliyi əsərlərində əyaniləşdirmək, sərgiləmək özü də bir etirazdır. Çünki Cəbbərli bütün yaradıcılığı boyu həm şeir, həm nəsr həm də dram əsərlərində dilin saflığı, təmizliyi uğrunda mübarizə aparmışdır. Müəllif surətlərin danışığı vasitəsilə varvarizmdən istifadə edənlərə etirazını bildirir, ana dilini bəyənəməyib başqa dildə danışanlara nifrətini aydın şəkildə göstərir. M.Arif yazığının bu xüsusiyyətin qeyd etmiş və göstərmişdir: “Cəbbərli qabaqcıl yazıçılarımızın və ictimai xadimlərimizin yolu ilə getmiş, Azərbaycan ədəbi dilinin yad təsirlərindən təmizlənməsində, təkmilləşməsində böyük rol oynamışdır” (Arif, 1955: 297). Adətən, varvarizmdən mənfə surətlərin dialoq və monoloqunda istifadə edilir, onların daxili aləmində olan mənfəliklər öz dili vasitəsilə açılır.

Varvarizmlər bu və ya digər xalqa məxsus sözlərin lüzumsuz olaraq işlədilməsidir. Bu sözlərin və ifadələrin Azərbaycan dilində qarşılığı olsa da, obrazlar belə sözlərdən məqsədli şəkildə istifadə edirlər. Bütün əcnəbi sözlər varvarizm deyildir. Dildə vətəndaşlıq hüququ qazanan ümumişlək sözlər, terminlər varvarizm hesab edilmir. Dilimizdə belə sözlər təsadüfi şəkildə işlənir. Varvarizmləri bəzən ekzotik sözlərdə eyniləşdirirlər, onları eyni kateqorial vahidlər hesab edirlər. Ekzotik sözlərlə varvarizmlərin oxşar, fərqli xüsusiyyətləri vardır. Bunların hər ikisi əcnəbi sözlərdir, hər hansı bir dilə keçdikdə eyni cür işlədilir, müəyyən mənanı daşıyırlar. Ekzotik sözlər başqa dilə keçdikdə də öz mənalərini dəyişməmiş, eyni şəkildə bəzən isə, fonetik, qrammatik şəkildə dəyişilməyərək işlədilir. Bu sözlər hər hansı bir xalqın məişətini, onun adət-ənənəsini, milli xüsusiyyətlərini birbaşa göstərən leksik vahidlərdir. Bu sözlər hər ikisi əcnəbi olsalar da, işlənmə mövqeyinə görə fərqlənirlər. Ekzotik sözlər hər hansı bir xalqın milli koloritini yaratmaq üçün istifadə edilir. Bu sözlər tərcümə edilmir, dilimizdə bunların qarşılığı yoxdur, sinonimi olmayan belə sözlər izahlı lüğətlərdə öz əksini tapa bilər, izahı aydın şəkildə verilir. Bunlar bir xalqın yerindən, etnoqrafik xüsusiyyətlərindən müəyyən məqsədlə əlaqədar olaraq işlədilən sözlərdir. Bu sözlərin tərcümə edilməsinə ehtiyac yoxdur, əgər tərcümə edilsə, milli-etnik, regional xüsusiyyətlərini itirir (Həsənov, 2001: 155). Bu sözlər dilimizin fonetik və qrammatik xüsusiyyətləri ilə uyğunlaşa bilər. Bədi ədəbiyyatda hər hansı bir xalqın milli koloritini yaratmaq üçün yazıçılarımız tərəfindən daima işlədilir.

Varvarizmlər ekzotik sözlərdən fərqli olaraq, dildə qarşılıq olan lüzumsuz olaraq işlədilən ifadələrdir. Belə sözlər asanlıqla tərcümə edilə bilər. Bu sözlər situativ xarakterə malik olduğu üçün izahlı lüğətlərdə öz əksini tapa bilmir. A.Qurbanov varvarizmləri işlənməsinə görə iki yerə ayırır: 1) Şifahi dildə işlənən varvarizmlər; 2) Yazılı dildə işlənən varvarizmlər (Qurbanov, 1985: 244).

Şifahi dildə işlədilən varvarizmlər müxtəlif təbəqəli insanların dilində məqsədsiz işlədilən lüzumsuz alınmalardır. Bunların şifahi dildə işlədilməsi ədəbi dili korlamaqdır və belə hallara yol vermək düzgün deyil. Ədəbi dilin təmizliyi üçün onu təsadüfi alınmalarından, məqsədsiz və yersiz işlənmələrindən qorumaq lazımdır.

Yazılı dildə işlədilən varvarizmlər müəyyən məqsədə xidmət edir və bunlar bədii dildə işlədilərək tipin dilini fərdiləşdirmək üçün işlədilər bilər. C. Cabbarlı ədəbi dilin saflığı uğrunda bütün yaradıcılığı boyu mübarizə aparmış, onun ədəbi dil sahəsindəki fəaliyyəti Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafında yeni bir mərhələdir. Ümumxalq dilindən istifadə, bədii dilin üzərində diqqətlə işləmək, xarakterlərin açıqlanmasında dildən səmərəli istifadə etmək C. Cabbarlı yaradıcılığı üçün səciyyəvidir. Bədii dildə xarakterlərin tipikləşdirilməsində dil əlamətlərinin mühüm bir vasitə olduğu məlumdur. Bu haqda M.Arif yazır: “Cabbarlının, xüsusən, dramaturq Cabbarlının yaradıcılığında dil əsas tipikləşdirmə vasitələrindən biridir. Buna görə yazıçının saf aydın və müstəqil Azərbaycan dili uğrunda mübarizəsi bilavasitə onun sənətkarlıq xüsusiyyətləri ilə bağlıdır” (Arif, 1955: 273). Onun qəhrəmanlarının dili, təbii canlı və təsirlidir.

Tipikləşdirmə vasitəsi kimi dildən istifadə edən dramaturq varvarizmlərdən müxtəlif məqsədləri həyata keçirmək üçün istifadə edir. Sürətlərin dilində işlədilən bu sözlərdən müxtəlif forma və məqsəd üçün istifadə edən Cabbarlı eyni zamanda xarakterləri bir-birindən fərqləndirir, hər birinə məxsus fərdi cizgiləri daha qabarıqlaşdırır. Dram əsərlərində varvarizmlərin işlədilməsinin bir çox formalarına rast gəlirik.

1) Azərbaycanca işlədilən cümlələr sırasında bütöv cümlə şəklində işlədilən varvarizmlər. «Sevil» əsərində əsas sürətlərdən biri olan Dilbərin meşanlıqını, göstərmək və əslində aid olmadığı halda, özünü ətrafındakılardan daha çox bilikli, savadlı yüksək təbəqəyə mənsub olduğunu göstərmək üçün xüsusi ifadələrdən istifadə edir.

Dilbər: Mən qəti deyirəm, yoxsa bu saat geyinib gedəcəyəm. Olmaz ki, dayım gəlsin, atanı burada görməsin. Eviniz çox gözəldir, ancaq fu... **Kak bezvkusno ubrano!** Və yaxud Dilbər: **Eto çto yeşyo!** Bu nədir, nə olmuşdur! Bu arvad kimdir, bunu buraya kim gətirdi? Dilbərin söylədiyi hər bir ifadədə onun mənəviyyətsizliyini, əxlaqi cəhətdən təkamil olmamasını, süni və müvəqqəti hökmranlığını sərgiləyir. Bu söylənilən fikirlər Dilbərin dialoq və replikalarında söylənir və aydınlaşır. Özünü Edilya adlandırması, Balaşın gözünü yalançı parıltı ilə örtməsi və onu əlində bir oyuncaq kimi oynatması dialoqlarda aydın büruzə verilir. Onun cinayət xarakterli hərəkətləri, pul qəbzlərinə qol çəkdirmək üçün müxtəlif basqıları, yalançı mədəniyyəti istifadə etdiyi yersiz varvarizmlərlə pərdələnir. Adi manikür kursunu qurtarmış bu qadın yeri gəldi –gəlmədi əcnəbi sözləri gah cümlənin içərisində, gah da bütöv cümlə şəklində işlədərək varvarizmin müxtəlif fiqurlarını sərgiləyir. Bu sərgiləmə isə oxucuda surətə qarşı ikrah hissi oyadır. Bununla da dramaturq qarşısına qoyduğu məqsədə – ifşaedici vasitə ilə tipə münasibət bildirmək məqsədinə çatmış olur. Dilin gücü ilə niyyətinə çatmaq, C. Cabbarlının dram dilinin gücünü bir daha qabarıqlaşdırır. Azərbaycan dilində məqsədini sərgiləmək müxtəlif dilə məxsus varvarizmin işlənməsi əsərin dilinin rəngarəngliyinə, oynaqlığına, əsərin maraqla oxunuşuna səbəb olur.

«Dönüş» əsərində sürətlərdən Əlimuxtarın kinayə ilə danışması surətin daxili aləmi açıq. O, «yeniliyə iztehzə ilə yanaşır və replikası ilə fikrini bildirərək deyir: “pəh-bəh -pəh əz Badikubə tacir amadə”. Fars dilində olan bu varvarizmm surətin hadisələrə satirik münasibətini bildirməklə yanaşı, onun dar düşüncəsini, geriliyini də sübut edir. «Sevil əsərində Məmmədəli: Heç yox. Xalis **çelovek, serdsem i duşoy** - yupyumru üzü, qapqara qaşları, xırdaca burnu, nazikcə dodaqları deyir. Onun Sevili bir insan kimi yox, qadın kimi qiymətləndirməsi xarakterin

daxilində yatan qadın-pərəstliyini nümayiş etdirir. Məmmədəlinin bu azğın, şəhvetli hissini başqa səhnədə Dilbərə (Ediliyaya) olan münasibətində də görürük. Bununla da boş mənasız danışan Məmmədəli bəyin dialoq, replika və varvarizmlər hərtərəfli tamlanmış surəti göz önündə canlanmış olur.

2) Varvarizmin pyeslərdə işlədilmə formalarından biri də cümlələrin içərisində tək-tək ayrıca söz şəklində işlədilməsidir. «Dönüş» əsərində Mirzə Camal: “Yeni əsər lazımdır, ancaq bacaran var, yazmır. Bacarmayan da yazır, bir şey çıxmır... Nə **geroyu** məlumdur, nə də **lyubovniki**. «Sevil» əsərində Dilbərin «Bu işə mənim dayım da qarışıbdır, **ponimayəş?** Və ya «**Nu, dovolno!** Mən söz vermişəm, bitdi, getdi» ifadələri xarakterin başqa cəhətini aydınlaşdırır. Bu isə Dilbərin özündən razılığını, nə istədiyini, ətrafındakıları idarə etməsinin göstəricisidir. Cümlə daxilinə tək söz halında varvarizmin işlənməsi lüzumsuz sözün yeni formada işlənməsidir.

3) Varvarizmin işlənməsinin başqa təzahürünü formalarına da Cavablarının pyeslərində rast gəlirik. Bu formalardan biri də surətin həmin sözlərin mənasını bilsə də, təhrifə uğramış şəkildə işlətməsidir. Diffuziyaya uğramış varvarizmlər həmin surətin savadsızlığını, amma özünü ətrafındakı şəxslərdən daha üstün olmasını göstərmək üçün istifadə edilir. «Almaz» əsərində Şərifin «Siz, xala, savsem bəspakoys olmayın, mən özüm buradayam: Sizin pırgıramdan xəbəriniz yoxdur. Balarzanın «Bəri» gəl görüm. Bu hansı zakunda yazılıbdır? İbadın” “Arvadları da doldurun bir dama, kişiləri də bir dama. Olsun hopçuluq” sözləri buna nümunə ola bilər. Bu varvarizmlər mənalı danışan şəxslərə məlumdur, onlar bu sözlə düzgün tələffüz etməsələr də, işlədirlər. Bununla özlərinin də yetənəkli olduqlarını, ətrafdakılardan çox bildiklərini nümayiş etdirməyə çalışırlar. C. Cəbbərlinin əsas niyyəti belə özündənrazi insanlar öz kəlmələri ilə ifşa etmək idi ki, buna da nail olur. Pyeslərdə işlənən, “drazumenni, qəmisyyə, dəstismar” və s. varvarizmlər bu qəbiləndir.

4) Varvarizmin işlənməsində olan xüsusiyyətlərdən bir forması da surət sözün mənasını bilmir və özünün bildiyi başqa sözün yerində işlədir. Sevilin «Balaş! Sən mənə de görüm **fəlsəfət** deyirsən, **soľfet** deyirsən? Yeməlidir, içməlidir, geyməlidir, bir yol görüm fəlsəfəti necə eləyirlər, sonra o arvaddan yaxşı bacarmasam, əllərimi kəsərəm. Belə varvarizm ifşaedici deyildir. Burada müəllif Sevilin yazıqlığını, mütiliyini, eyni zamanda əri üçün lazım gəlsə, hər şeyə hazır olduğunu demək istəyir. Variantların bir növü də xüsusi adlara müraciət edilmiş şəkildə təzahür edilir.

«1905-ci ildə» əsərində Salamovun xüsusi adlara münasibəti də qeyd edilməlidir. Salamov onun üçün yad olan ad və familiyaları özünəməxsus sözlər vasitəsilə təhrif edilmiş şəkildə deyir. Təkəbbürlü, lovğa, eyni zamanda, hər bir şəraitdən özünə məxsus şəkildə istifadə edə bilmək bacarığını nümayiş etdirmək üçün Salamov varvarizmdən istifadə edir. Vulqarizm və varvarizmlərdən istifadə etmək surətin dilinin təbii canlandırmasına səbəb olur. Salamov kobud, fitnəkar, hiyləgər, padşahpərəst bir adamdır. Söylədiyi hər bir sözün ardında surətin özünün və aid olduğu zümrənin tipik cəhətləri meydana çıxır. Salamovun «Adə, belə mənə gömürnat xəlvətdə pıçıldayıb ey; Mariya Tumanifeynən, bu nə xəcalətdir sən bizə verirsən? Adə, Bahadırbəy, bu xalta nədir, salmışam mənim boynuma? Amma yaxşı ki, kişi özü qəlib sığaları gördü, **köpəy qızı** dahı kəf gedə bilməz; Axırda gördün ki, kişi özü dedi ki, mənə Toxum-Yerisuiç de. Dialoq və replikalarda müəllifin işlətdiyi vulqarizm və varvarizm surətin tam fərdi xüsusiyyətlərini meydana çıxarır.

Varvarizmlərin bədii dildə işlənməsi, göründüyü kimi, tipin fərdiləşdirilməsi və surətin açılması üçün Cəbbərli tərəfindən işlənən bir priyomdur. Bu priyom vasitəsi ilə monoloq, dialoq, poliloq və replikalarda obrazın psixoloji durumu və dünyagörüşü öz əksini tapır. Dram əsərində tipin nitqi surətin özünü təqdim etdirir, bu xüsusiyyəti mükəmməl bilən və hər bir əsas və ya qeyri-əsas, epizodik surətin danışığına diqqət yetirən Cəbbərli sözün əsl mənasında fərqli obrazlar qalereyası yaratmışdır. Bu qalereyada hər bir obraz öz rəngarəngliyi seçilir. Bu obrazların seçilməsində obrazların dili mühüm rol oynayır. Dili gözəl bilən və dilə sahib olan

Cabbarlı bu işin öhdəsindən məharətlə gəlir. Dramaturq ədəbi dil sahəsində baş verən inkişaf və irəliləyişləri bədii məqsəd üçün düzgün istifadə etməyi bacaran istedadlı sənətkardır.

Ədəbiyyat

- ARİF, M. (1955). *C. Cabbarlının Yaradıcılıq Yolu*. Bakı: ADU.
- Azərbaycan Bədii Dilinin Üslubiyatı*. (1970). Bakı: Elm.
- CABBARLI, C. (2005). *Əsərləri*. II cild. Bakı: Şərq-Qərb.
- CABBARLI, C. (2005). *Əsərləri*, III cild. Bakı: Şərq-Qərb.
- CƏFƏROV, C. (1960). *C. Cabbarlı*. Bakı: Elm.
- CƏFƏROV, S. (2007). *Müasir Azərbaycan Dili*. Bakı: Şərq-Qərb.
- CƏLAL, M., Xəlilov, P. (1988). *Ədəbiyyatşünaslığın Əsasları*. Bakı: Maarif.
- DƏMİRÇİZADƏ, Ə. (1935). C. Cabbarlının Drammaturgiyasının Dili. "Ədəbiyyat" Qəzeti, №15.
- HƏSƏNOV, H. (2001). *Müasir Azərbaycan Dilinin Leksikası*. Bakı: Elm.
- QURBANOV, A. (1985). *Müasir Azərbaycan Ədəbi Dili*. Bakı: Maarif.
- RÜSTƏMLİ, A. (2011). *Cəfər Cabbarlı Və Ədəbi-Mədəni Mühit*. F.E.D.Elmi Dərəcəsi Olmaq Üçün Təqdim Edilmiş Dissertasiyanın Avtoreferatı. Naxçıvan.